

РОЗДІЛ V

ЖИТТЄПИСИ

*Т. Лазанська
(м. Київ)*

ГЕТЬМАНША БЛОЦЕРКІВЩИНИ ТА ЇЇ НАЩАДКИ (З ІСТОРІЇ РОДУ БРАНИЦЬКИХ)

Трагічні, рясно політи українською і польською кровю події Коліївщини – національно-визвольного руху українців, яке розгорілося в 1768 р. на Правобережній Україні проти шляхетського панування, принесли майбутньому гетьманові коронного війська Речі Посполитої Ксаверію Браницькому (1731–1817 рр.) не тільки військову славу як одному з приборкувачів гайдамаччини, а й посилили його політичне становище при королівському дворі, збагатили матеріально та зміцнили зв'язки останнього з російським самодержавством.

Франциск Ксаверій Браницький належав до древнього польського роду, коріння якого стало ще у XVI ст. Перша писемна згадка про цей рід датується 1543 р. Сенатор та староста каштелян брацлавський Петро був батьком Ксаверія Браницького. Останній став великим коронним гетьманом 1774 р. та кавалером орденів Св. Станіслава і Білого Орла, був близьким другом і порадиником Станіслава Понятовського (1732–1798) – останнього короля Речі Посполитої, правління якого (1764 – 1795) припало на руйнівні для Польської держави часи.

Орієнтуючись в зовнішній політиці на Російську імперію, Понятовський у середині своєї країни намагався приборкати ту частину шляхти, що була не вдоволена його політикою, а також російським втручанням у польські справи. Опозиціонери в 1768 р. об'єдналися у м. Барі в антикоролівську конфедерацію, тобто підняли повстання проти короля, яке співпало з Коліївщиною. Тоді, як писав Тарас Шевченко в епічній поемі “Гайдамаки”, “...розбрелись конфедерати по Польщі, Волині, по Литві, по Молдаванах і по Україні; розбрелися та й забули волю рятувати, полигалися з жидами, та й ну руйнувати. Руйнували, мордували, церквами топили... . А тим часом гайдамаки ножі освятили”.

У боротьбі з конфедератами Понятовського підтримувала Російська імперія. Натомість конфедерати мали союзників в особі Туреччини та Франції. Політичне протистояння, яке знесиловало Польську державу, сіяло розбрат й анархію в країні, тривало до початку 70-х рр. XVIII ст.

Активним учасником цих подій був і Ксаверій Браницький, який цілковито присвятив своє життя військовій справі. До того він часто служив найманцем у різних європейських арміях, брав участь у Семилітній війні (1756–1763), розв'язаній Австрією, Францією, Польщею, Швецією та Росією проти Пруссії. Остання в своїх непомірних політичних амбіціях нама-

галася розширити власні володіння за рахунок східних сусідів, зазіхала також і на українські землі. В цьому протистоянні Пруссія зазнала нищівної поразки, а від повного розгрому її врятувала смерть російської цариці Єлизавети Петрівни й прихід до влади Петра III – великого шанувальника короля Фрідріха II. По закінченні війни Ксаверій Браницький у чині генерала коронних військ був польським послом у Берліні, в 1771 р. – у Петербурзі та з 1773 р. – в Парижі.

Його дипломатична кар'єра перепліталася боротьбою з конфедератами й Коліївщиною. Разом з російською армією, яка прибула у 1768 р., за висловом генерала Апраксіна, щоб “допомогти союзній Речі Посполитій зберегти її права та незалежності”, а також “захистити добрих синів вітчизни (тобто прихильників короля – Л.Т.) і не лише їх, але й їх матності та, нарешті, підтримати мир у країні ”, Ксаверій Браницький вперто боровся з політичною опозицією й гайдамацьким рухом, який охопив мало не всю Правобережну Україну. В той час “задзвонили в усі дзвони по всій Україні... Зайнялася Смілянщина, хмара червоніє. А найперше Медведівка небо нагріває. Горить Сміла, Смілянщина кров'ю підливає. Горить Корсунь, горить Канів, Чигирин, Черкаси; Чорним шляхом запалало, і кров полилася аж у Волинь. По Поліссі Гонта бенкетує, а Залізник в Смілянщині домаху (шаблю – Л.Т.) гартує... Кругом пекло: гайдамаки по пеклу гуляють...” – ось таким був вилив народного гніву, який визрів у поетичній уяві Тараса Шевченка.

Об'єднавши спільні зусилля, польські та російські війська жорстоко придушили повстання українських козаків і селян. Суди Речі Посполитої виносили повсталим суворі присуди: їм рубали голови, руки, ноги, саджали на палі, вшали. Трупами повстанців наповнювали великі ями, а дороги вкривали шибеницями. До рук переможців потрапив підступно полонений за допомогою російських військ народний месник, один з ватажків Коліївщини Іван Гонта. Його за вироком польського суду, який приводив у дію коронний ловчий Ксаверій Браницький, було піддано страшному катуванню в с. Серби (нині с. Гонтівка, Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.). Після нелюдського катування (вирізування пасами шкіри на спині), і щоб припинити подальші тортури, що мали продовжуватися 14 днів за порухом руки Браницького, поляки відрубали Гонті голову, яку прибили до воріт на в'їзді до Могильова. За свідченням очевидців, останній надзвичайно мужньо переносив тяжкі тортури. Його ж череп ще довго висів на брамі як пересторога українцям і залякування їх на майбутнє. Долю Гонти мали розділити не менше 700 повстанців, але К.Браницький, котрий відчував відразу до жорстокої розправи через вроджену м'якість вдачі, помилював декілька сотень чоловік, відправивши їх на кріпосні роботи до Кам'янця-Подільського і Львова.

Жорстоке упокорення повстанців за допомогою російських військ, позиція самодержавства, проголошена у маніфесті Катерини II від 9 липня 1768 р., в якому було обіцяно зробити все, щоб зберегти у Польщі існуючу форму правління, порядок та встановлені закони, засвідчили зміцнення впливу царизму на міжнародній арені. Самодержавство вміло використало події 1768 р. в Речі Посполитій, а продажність і розбрат

серед частини польської шляхти та магнатів призвели згодом до фактичної втрати ними своєї державності, розчленування Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.) між трьома європейськими хижаками – Австрією, Пруссією й Росією. Внаслідок цього царська імперія розширилася територіально, посилила свій вплив і диктат на міжнародній арені, що, врешті, створило в очах світу з Росії європейського жандарма. Згадуючи колишню могутність Польської держави, Т. Шевченко писав: “Була колись шляхетна, вельможная пані; мірялася з москалями, з ордою, з султаном, з німотою... Було колись, – та що не минає? Було, шляхта, знай, чваниться, день і ніч гуляє та королем коверзує...”.

Саме ця доба великих політичних змін випала на долю Ксаверія Браницького, який був не просто пересічним її свідком, а перебував у самому епіцентрі подій. У той час, коли ще кривавилися рани України після придушення визвольного руху на Правобережжі, коли Польща невтримно котилася до свого кінця, а Російська імперія утверджувала свою політичну військову й економічну міць, Ксаверій Браницький отримав у 1774 р. від польського короля Білоцерківське староство на Київщині як подяку за допомогу в політичній і військовій боротьбі у часи Барської конфедерації та гайдамаччини. Разом з цим він одержав велику коронну булаву й зробився одним з наймогутніших магнатів і високим достойником Речі Посполитої.

В жалуваній грамоті на Білоцерківське староство зазначалося, що король польський, “звернувши увагу на заслугу великого коронного гетьмана Франциска Ксаверія Браницького, який змолоду у різних випадках нам та Республіці надавав допомогу з ризиком для життя й втратою майже всіх своїх маєтностей, захищаючи завжди благополуччя королівського трону нашого і Республіки..., й висловлюючи надії на майбутню допомогу в разі потреби ” нагороджував його та нащадків останнього староством Білоцерківським, куди входили містечко Біла Церква із замком, цілою низкою сіл з їх мешканцями, данинами, податками, зборами й т. п. Все це рухоме та нерухоме майно разом з кріпаками дарувалося навечно Ксаверію та його спадкоємцям з правом дарувати, продавати, міняти, переуступати згідно з бажанням власників.

Таким чином у К.Браницького за привілеєм короля, виявилось у власності 92 села, 14 містечок, 24 слободи й близько 100 тис. чоловік православного населення, тобто кріпаків. Лише євреї та католики звільнялися від прикріплення до маєтків гетьмана. Місто Біла Церква за гіркою іронією долі потрапило до рук кривдника захисників українського народу Ксаверія Браницького.

Втім, практика роздарювання українських міст та сіл польським вельможам на Правобережжі була дуже поширеною в часи панування Речі Посполитої. До того ж після заключення Прутського миру, яким скінчилася війна між Росією і Портою, що навесні 1711 р. виступила в союзі з 16-тисячною українською армією під проводом Пилипа Орлика, й котрим було покладено край сподіванням на визволення Правобережної України з-під влади польського короля, сюди почали повертатися, у міру заселення цих земель українцями, польські магнати, діти та онуки вигнаних звідси за Хмельницького панів і шляхти. З архівосховищ вони

витягали старі документи, які засвідчували, що землі, освоєні вільною народною колонізацією, належали кілька десятків літ до того їм. Шляхта поновлювала свої права на землі, насильно зганяючи звідти українських селян, та масово захоплювала нові. Користуючись з ослабленої королівської влади в державі, великі магнати загарбали до своїх рук також так звані королівщини. Таким чином тут утворилася численна група вельми заможних землевласників польського походження. До них належали Потоцькі, Любомирські, Яблоновські, Радзівіли, Чарторийські, Браницькі, Сангушко, Ржевуські, Тишкевичі й інші, що скоріше нагадували „королят” у королівстві. Лише одному Любомирському належало більше 30 міст та містечок і 738 сіл. З поділами Польщі до них приєдналися нові землевласники – російська бюрократія, що особливо зміцніла після розгрому національно-визвольного повстання поляків у 1830 – 1831 рр. Тоді самодержавна влада провела велику конфіскацію польських маєтків та передала їх вірнопадданам дворянам російського походження. Ці величезні поміщицькі латифундії польських і російських панів були визначальними в економічному, соціальному й політичному житті Правобережної України.

Серед великих поміщиків була і родина Браницьких, початок володарюванню яких покладено, як зазначено вище, Ксаверієм Браницьким. Незважаючи на високе становище, яке останній займав при дворі Речі Посполитої, він залишився невдоволеним з перебігу подій тодішнього часу, не поділяв політики, яку провадив польський уряд. До того ж відбулося охолодження в особистих стосунках між ним та королем. Усе це, зрештою, призвело до остаточного розриву між ними. Колишній улюбленець Станіслава Понятовського надумав пошукати собі кращої долі при російському дворі. В 1781р. Браницький робить вдалий вибір – одружується з Фрейліною Катерини II, дочкою заможного смоленського поміщика з роду Енгельгардтів – Олександрою Василівною (1754 – 1838), рідною племінницею всесильного тоді фаворита цариці Григорія Потьомкіна. Цей шлюб влаштував усіх. Імператриця, мріючи про мирне об'єднання Польщі з Росією, дуже схвально ставилася до укладення шлюбних союзів росіян з поляками, а Потьомкін намагався такими родинними зв'язками з магнатами посилити свій вплив у Речі Посполитій.

Олександра Василівна Енгельгардт при підтримці всесильного князя Потьомкіна, коханкою якого вона була деякий час, зробила карколомну кар'єру від провінційної, не дуже освіченої, погано обізнаної з вищим світом “панночки” до статс-дами Катерини II. Двір останньої, як, врешті, й сама цариця, не відзначався тоді високою моральністю. Тут панували зрада, інтриги, підступність, крайня розбещеність і розпуста. Ось у таку атмосферу потрапила двадцятидворічна Олександра, яка в 13 років лишилася матері, а її вихованням займалася бабуся Дарина Василівна – мати сіятельного князя Потьомкіна. Після свого зіркового сходження й утвердження у ролі всесильного фаворита вражений красою племінниці, він добився в 1775 р. присвоєння їй звання фрейліни імператриці. З того часу Олександра поринула у бурхливий вир придворного життя.

Маючи від природи холодну, прагматичну вдачу в поєднанні з домо-витістю, вона визнавалася сучасниками найрозумнішою з усіх племінниць

Потьомкіна, котрі також були обдарованими. Завдяки розумові та вольовому характерові недоліки провінційного виховання вона прикривала якоюсь особливою величністю. Ці якості вдачі допомогли в завоюванні великої прихильності Катерини II. Олександра Василівна мала багато рис, притаманних самій цариці, що сприяло їх тривкій душевній близькості. Їх дружба, як зазначали деякі дослідники позаминулого століття, у значній мірі ґрунтувалася також і на спільному почутті до Григорія Потьомкіна. Як би там не було, але молода фрейліна, якій випала честь носити шлейф Катерини II, стала однією з наближених осіб цариці в її інтимному колі. Вже через декілька років Олександра Василівна стала камер-фрейліною, пізніше – статс-дамою, перед якою схилялася вся придворна камарилья. Навіть уславлений тоді поет Г. Державін не втримався від загального захоплення й створив хвалебний підпис до її портрета. У ньому поет ставив особу фрейліни навіть вище від видатного полководця стародавнього світу Олександра Македонського: “Героя древнего ты именем сияешь, который свет себе войною покорил, но более ты сердец красой своей пленяешь, чем он оружием народов победил”.

Після одруження вже з немолодим та не особливо передбачливим Ксаверієм Браницьким, який серед багатьох претендентів на руку Олександри все ж зумів привернути її увагу до себе, в житті останньої стався різкий перелом: стихли пристрасті молодості, гору взяв холодний, суворий розрахунок, який за доби панування розкошів і безперервних розваг був схожий на скнарість. Ксаверій, котрий отримав за дружиною велику земельну спадщину на Черкащині, Звенигородщині й Канівщині, не відзначався високою моральністю, до того ж умів лише розтринькувати, а не здобувати гроші. За таких обставин Олександра Василівна змушена була не раз рятувати його від розорення, а своєю бережливістю та вмінням господарювати почала примножувати родинні маєтності.

В останній чверті XVIII ст. настав новий етап у житті Браницьких. 1783 р. вони покидають царський двір і оселяються в м. Біла Церква. Білоцерківський маєток, який давав щорічно до 60 тис. руб. прибутку, знаходився ще в межах Речі Посполитої й перебував на відстані 80 верст від російсько-польського кордону, Ксаверій Браницький подарував своїй молодій дружині на вічне володіння. З того часу Біла Церква та її передмістя Олександрія стає найулюбленішим, а після смерті Катерини II – постійним місцем перебування Олександри Василівни. Тут поза двірцевою атмосферою, у себе вдома, де не потрібно було приховувати свої почуття, бажання, уподобання, ламати і стримувати себе вона розкрилася по-справжньому.

Браницька міцно взяла в свої руки управління численними маєтками, повністю усунувши від господарських справ Ксаверія, який 1787 р. спробував об'єднати польські й російські сили у боротьбі проти турків. З цією метою він уклав з Потьомкіним конфедерацію. Проте Катерина II не пристала на цю авантюру, воліючи мати справу з королем, а не бунтівливими магнатами. Політичного провалу зазнала і інша конфедерація – Торговицька, що була скликана в 1792 р. великою шляхтою, невдоволеною новою польською Конституцією. Серед них перебував також і К. Браницький. В цьому збройному протистоянні опозиціонерів

підтримувала Російська імперія, яка прагнула ослаблення Речі Посполитої. Всупереч сподіванням конфедератів на перемогу, сутичка з королем завершилася другим поділом Польщі. До Росії відійшла частина Білорусії з Мінськом та Правобережна Україна, включаючи Київщину, Поділля, Брацлавщину і східну Волинь. Після цього до Білої Церкви було введено російські війська, зруйновано кріпосний замок, ліквідовано Білоцерківське староство. Майже всі маєтки гетьмана ввійшли до складу Росії й були визнані царською владою його власністю. Граф Ксаверій зняв із себе повноваження гетьмана. З того часу єдиною втіхою останнього стало захоплення гастрономією. Він, за свідченням очевидців, відзначався безприкладним апетитом і витонченим смаком. Олександра Василівна, що відволікти увагу чоловіка від господарських справ, на яких той мало знався, найняла, незважаючи на свою ощадливість, повара-француза задля задоволення його апетиту.

Так розпочалася друга частина життя "гетьманши", як називали її сучасники. В Білій Церкві вона з головою поринула у господарську діяльність, яка продовжувалася досить довго, починаючи з 1783 р. по 1838 р., й лишила по собі помітний слід. Ніщо не нагадувало в ній статс-даму, звиклу до розкошів та блиску, подругу цариці, яка перебувала у центрі найважливіших подій того часу. Навпаки, Олександра Василівна стала уособленням кращого типу старовинної російської поміщиці, яка твердою рукою, зі знанням справи керувала великим господарством, вникаючи в усі дрібниці, не гребуючи ніякими засобами, аби примножити родинний достаток.

З метою збагачення Браницька активно використовувала свої дружні стосунки з Потьомкіним і царицею. Серед усіх численних родичів князя Олександра Василівна зуміла отримати щонайбільшу вигоду для себе й своїх нащадків. Головним засобом збагачення тоді були підряди на поставки для армії різної продукції, на яких зросла у XVIII ст. економічна могутність не одного російського купця та дворянина. Розумна гетьманша, добре спостерігши при дворі існуючі шляхи збагачення, не могла не використати в своїй господарській діяльності таку можливість. Це засвідчив зокрема особистий секретар (1775 р.) при Катерині II, а згодом канцер (1797р.) князь Безбородько. У 1791 р. він зазначав, що підряди на доставку в армію фуражу, харчових й інших припасів отримали Браницька, її брат Енгельгардт Василь Васильович, князь Сергій Голицин, граф Вітт та їм подібні. Вони врешті так само як і сам Безбородько, через руки якого проходила роздача винних відкупів та підрядів, витягували з казни великі гроші. Наприклад, графиня, підрядившись доставити хліб у Таврійські магазини по 7, 50 руб. за чверть, отримала на цій оборудці баришу до 180 тис. руб. Окрім того, на зворотному шляху її возами транспортувалася сіль за звичною в Криму ціною, по 10 коп. за пуд, що також дало немалий зиск. Проте Олександра Василівна залишилася невдоволеною умовами угоди й вимагала збільшення оплати. Ця тяганина була перервана несподіваною смертю Потьомкіна. Разом з цим Браницька втратила своє впливове становище і прямий доступ до головного джерела збагачення, з якого вона не раз щедро черпала.

По смерті князя його секретар В.С. Попов відразу ж відхилив претензії гетьманші на додаткову оплату. Він знав, що скарги Олександри Василівни вже не матимуть такої безумовної сили, як нещодавно.

Проте Браницька не розгубилася. Вона зуміла використати прихильність до себе Катерини II. Опіка й підтримка цариці була їй вкрай необхідна, оскільки розпочалася боротьба за спадщину Потьомкіна між його родичами. Багатства ж князя були величезні. Одних дорогоцінностей нараховувалося більш як на млн руб., а рухомого і нерухомого майна на 7 млн з боргом на ньому 2 млн. Держава викупила у нащадків князя будинки, заводи та дорогоцінні речі на суму в 2,6 млн руб. Водночас серед його найближчих спадкоємців утворилися дві ворогуючі партії: на чолі однієї стояла вольова гетьманша, котра представляла інтереси сестер, а найперше – власні, й генерал-прокурор, граф О.М. Самойлов, улюблений племінник Потьомкіна, син його старшої сестри. Імператриця сама розбиралася у тонкощах цієї боротьби, завдяки чому справу виграла Браницька. При цьому з майна фаворита були зняті казенні борги.

Відхопивши ласий шмат спадку, Олександра Василівна не поспішала поривати зв'язки з царським двором. Вона час від часу в супроводі своїх дітей приїздила до Петербурга, поселяючись надовго у царському палаці. На її утримання виділялося з придворної контори до 200 тис. рублів на рік. Врешті, щоб якось припинити витрати на проживання в палаці багатьох осіб, у тому числі й Браницької, останній було куплено за кошти казни будинок з умеблюванням у спадкоємців графа Андрія Шувалова. Раптова смерть Катерини II в 1796 р. різко змінила поведінку Олександри Василівни. З того часу вона разом з уже доволі старим Ксаверієм, який вийшов у відставку в чині генерала від інфантерії, прижиттєво “поховала” себе у Білій Церкві.

Браницька доби царювання Павла – це людина, занурена в управління маєтками, виховання дітей і створення неповторної краси диво-парку – “Олександрії”. За спогадами письменника і мемуариста Вігеля Ф.Ф., який особисто знав графиню тої доби, вона була жінкою середнього віку з стрункою поставою, але без гнучкості, обличчя мала винятково приємне, свіже, із серйозною посмішкою. Її улюбленим одягом став костюм, що імітував катерининський: довга нижня сукня, з довгими та вузькими рукавами..., що стягувалася тонким, майже непомітним поясом з однією великою, широкою й довгою пряжкою, а поверх неї інша сукня, коротенька без рукавів і спереду зовсім відкрита, яка називалася “гречанкою”. Мешкала родина Браницьких у великому, дерев'яному будинку, відштукатуреному всередині, стіни, якого були звично пофарбовані, стеля побілена. Простоту житла прикрашала безліч дорогоцінних речей, жодна з яких не була куплена господарями. Всі вони подаровані царицею та отримані в спадок чи у дарунок від Потьомкіна. Ці речі становили предмет гордості Олександри Василівни.

За видимою побутовою скромністю Браницьких стояли величезні багатства, які з року в рік зростали. Гетьманша повсякчас дбала про примноження своїх прибутків, купувала нові маєтки, вдосконалювала

управління ними, вводила нові та поліпшувала старі методи господарювання. Ощадливий стиль життя, відсутність прагнення до розкошів, вміння здобувати різними шляхами економічну вигоду вивели Браницьких наприкінці XVIII ст. у число найзаможніших землевласників Російської імперії. На початку XIX ст. їм належало лише на Київщині 220 сіл, в яких налічувалося 485 тис. десятин землі, які оброблялися дармовою працею кріпаків. Щодо свого походження ці маєтки поділялися на 4 групи: подарованих було близько 58%, успадкованих на Черкащині та Звенигородщині від Потьомкіна - 8%, придбаних купівлею - 20%, серед яких знаходилося багате Богуславське староство, куплене в 1799 р. у графа Потоцького. Близько 6% маєтків становили новоутворені села, тобто такі, що виникли шляхом вільних або примусових переселень кріпаків. Походження решти 8% маєтків дослідникам не вдалося встановити. Географічно Браницьким належала майже суцільна територія в 4-х повітах Київщини: Васильківському, Таращанському, Канівському, Звенигородському і невеличкі маєтки на Черкащині, Радомильщині та Херсонщині.

Навколо численного багатства гетьманші й її скупості точилося безліч розмов, різних чуток та пліток. І коли вже доволі немолоду графиню декотрі надто допитливі особи відверто запитували про її капітали, то вона поважно відповідала: “Не можу сказати, але, здається, мільйонів 28 буде”. Такими капіталами на початку XIX ст. у Російській імперії володіли одиниці.

Серед маєтностей Олександри Василівни своїми прибутками перш за все виділялася Біла Церква, яка стала важливим вузлом транспортних шляхів та центром ярмаркової торгівлі. Через місто проходили численні урядові, військові, поштові естафети, купецькі валки. Протягом року тут відбувалося 11 ярмарків, з яких найбільші в Київській губернії – Миколаївська у травні й Преображенська в серпні. Завдяки цьому в Білій Церкві було збудовано спеціальні торгові ряди, в яких розміщувалися купецькі магазини. Навколо них виростали кам'яні та дерев'яні дво- і триповерхові будинки. Вигідні умови, в яких знаходилося місто, приваблювали сюди підприємливих людей. Усе це приносило його власникам немало вигоду. У 1806 р. господарі Білої Церкви дали згоду на поселення й обживання тут невеличкій єврейській общині. В 20-ті роки XIX ст. остання налічувала вже близько 2 тис. осіб чоловічої статі, які фактично перебрали у свої руки всю міську торгівлю та розвивали інші промисли. Для поліпшення шляхів сполучення стараннями Браницьких через ріку Кам'янку було збудовано кам'яну греблю, 2 дерев'яні мости, пущено пором. За проїзд через останні на користь хазяїв бралось певне мито. З 1825 р. в Білій Церкві запрацювала станція з конюшнею й ямським двором, а у 30-ті рр. для задоволення побутових потреб поміщиків та жителів міста було збудовано свічковий і цегляний заводи. Такий розмах господарської діяльності Браницьких лише в Білій Церкві давав їм близько 40 тис. руб. прибутку щорічно. А були ж ще інші прибуткові маєтки. Зокрема богуславський та владиславський давали понад 73 тис. руб. зиску. До того ж графиня жваво торгувала

хлібом. Десятки тисяч четвертей його у 30-ті рр. ХІХ ст. вивозилося з маєтків до Одеси, де у гетьманші був свій магазин, розрахований на 20 тис. четвертей зерна. У травні, коли надто зростав попит на хліб, повірений у справах Браницьких щоденно вносив до каси по 50 тис. руб. сріблом.

Усією цією великою “імперією” керувала гетьманша, яку мало цікавило, що думає про неї світ. Досягши 80-річного віку, вона продовжувала міцно тримати у своїх руках управління. Англійський лікар-мандрівник, котрий відвідав Браницьку на початку 30-х рр. ХІХ ст. в її маєтку у Білій Церкві, так передавав свої враження від цієї зустрічі: “Треба володіти пером Вальтера Скотта, щоб описати цю жінку. Вона була пестункою імператриці й зараз у вісімдесят років, з неменшим завзяттям і енергією дбає про збільшення свого багатства та впливу, як і в юності. Багатство її найзначніше у всій імперії. Графиня є необмеженою повелителькою в своїх володіннях, які переважають площею декілька німецьких князівств, разом узятих... Це була жінка середнього зросту й досить повна. Риси її обличчя ще зберігали залишки колишньої краси. Інколи її обличчя освітлювалось якимсь спогадом. Очі залишалися ще блискучими та сповненими вогню, незважаючи на 80-річний вік графині... Вона нюхала тютюн, багато висипаючи його на свій одяг... Я перш за все був вражений красою її рук, маленьких, гладеньких, як у вісімнадцятирічної дівчини. Велика бірюза, що прикрашала вказівний палець, підкреслювала надзвичайну білизну її шкіри”.

Незлічимі багатства гетьманші становили не єдину її гордість. Понад 40 років свого життя вона присвятила природі, створенню неповторної краси Олександрійського парку. “Естетичний клімат” тої епохи, коли жила й діяла Браницька, характеризувався стилем романтизму, який пронизував усе людське буття, але найбільш яскраво він проявив себе у мистецтві, зокрема в садово-парковому. У ХVІІІ – на початку ХІХ ст. ознакою хорошого смаку господаря вважалися перш за все парк та сад, їх облаштування. Останні служили місцем для прийому вузького чи широкого кола гостей, для святкування різних урочистих подій, навіть для офіційних прийомів послів, як в Англії, для інтимних побачень, прогулянок тощо. Словом, на такі сади витрачалися величезні кошти, що інколи дорівнювали вартості розкішного палацу. Вони у той час займали чільне місце в культурному житті, тісно переплітаючись при цьому з поезією. Романтичний стиль не просто зберігав природний ландшафт, а начебто перетворював його ненасильницьким, ледве помітним втручанням людини.

Не залишилася осторонь загальних романтичних захоплень і гетьманша. Починаючи з 90-х років ХVІІІ ст., вона на місці напівдикой природи створювала парк пейзажного типу на зразок “Софіївки” в Умані, чи польського парку у Пулавах; що належав княгині Чарторийській під назвою “Аркадія”. Але не лише данина моді рухала Олександрою Василівною. Відзначаючи щирий та глибокий інтерес Браницької до цієї справи, сучасники підкреслювали, що вона сама стала частиною природи.

Дерева, кущі, квіти зробились найкращими її друзями, вірними товаришами, з якими вона вела розмову. Графиня, яка любила показувати свій парк гостям, завжди підкреслювала, що вона більше любить садити, а не будувати. При цьому щоразу переконувала співбесідників у тому, що перше заняття набагато складніше від другого. Воно вимагає від людини багато часу, розуміння природи, почуттів, а також, звичайно й коштів. Займаючи площу близько 200 дес. землі, парк “Олександрія” обійшовся гетьманші в 4 млн. руб. Він створювався з початку за планом садівника Мюффо. Під його керівництвом відбувалося і саме спорудження. Тоді увага проектувальника зосереджувалася переважно на оформленні площі навколо палацу, який являв собою декілька двоповерхових будов одноманітної, але доволі вишуканої архітектури, що стояли неподалік одна від одної у середині саду й називалися “Дідинець”.

Після Мюффо облаштуванням саду займалися садівники Штунге, Бартецький, Вітт та О.Єнс. Останній працював у Браницьких понад 50 років, починаючи з 1815 р. Саме при ньому було розширено територію парку, створено високохудожні пейзажі, проведено роботу по облаштуванню дорожньо-алейної мережі, загальному благоустрою території.

Для організації парку його творцями було використано залишки природної діброви, на основі якої поступово робилися нові насадження, а в долинах балок влаштовувалися ставки, каскади і водоспади. Найціннішим з художнього боку вважався район Великої поляни, який південним боком примикав до річки, а на сході та заході – штучних водних утворень. Тут на великому луговому просторі були розкидані ландшафтні групи, куртини, складені з різних порід дерев, поодинокі дерева-ординари. До Великої поляни прив’язувалися й архітектурні споруди, які майже всі виникли у перші 20-30 років розвитку парку. В композицію останнього вводилися за віянням моди альтанки дружби, химерні містки, лісові будиночки, павільйони Потьомкіна та Катерини II з їх бюстами, павільйони “Люстра” або “Чайник”, “Імператорський”, колонади, тощо.

Парк прикрашало багато бронзових і мармурових статуй, привезених з Італії у 1816 р. Біля входу до танцювальної зали зокрема стояли статуї Аполлона й Діани, неподалік – Венери та Давида з працею. В частині саду під назвою “Варна” встановлено статую жінки з молочником, біля руїн – дискобола, на березі ставка “Лебедине озеро” – лицаря тощо.

Паркові павільйони і декоративні облаштування засвідчували важливі події у житті власниці маєтку, передовсім відвідання Олександрії членами царської родини. Так, до “Катерининського”, та „Потьомкіського” павільйонів можна додати ще й “Імператорський”, який засвідчив візити сюди імператора Олександра I, Миколи I, імператриць Марії й Олександри, княгині Олени Павлівни, Олександра II. Висаджені ними дерева в так званому “Царському саду” були обнесені чавунними решітками з мідними дошками, на яких зазначено, хто та коли їх посадив. Поблизу цих пам’ятних дерев – бесідка з граба, а трохи далі на гранітному п’єдесталі – бронзовий бюст імператора Олександра I, якого Браницька шанувала так само щиро, як і його бабусю Катерину II.

Цей витвір людських рук, шедевр садово-паркової культури викликав загальне захоплення у тих, кому довелося його бачити в первозданній красі у різний час. Своє враження від парку залишив Микола Костомаров. “Про парк можна сказати коротко, – писав він, – крім того, що цей парк добротний, прекрасний, як належить бути паркові, створеному багатими аристократами. Зустрічаєте квіткові клумби, бесідки, статуї, з останніх вартій на увагу мармуровий бюст Потьомкіна-Таврійського досконалої роботи, на жаль, дуже зіпсований. Але що особливо сподобалося, врешті, мені в цьому паркові – це першокласні дерева, красиво розташовані, тінисті: навколо наче нескінченна весна, усе свіжо, молоді!... Це у значній мірі варто приписати правильному науковому доглядові за деревами досвідчених та знаючих свою справу садівників, а ще більше – прекрасній українській природі, яка продукує такі природні гаї, що легко підкорюються людському намагання докласти до них мистецтво й науку... В пам’ять засновниці парк і називається Олександрією”. За свідченням інших його названо на честь імператора Олександра І.

Микола Бердяєв, який теж відвідував маєток Браницьких, у своїй книзі “Самопознание” записав: “...на околиці Білої Церкви знаходиться “Олександрія”, літній палац Браницьких, один з найкращих парків не тільки Росії, а й Європи.” Більш детально описано останній у книзі сучасниці графині, письменниці, авторки книги “Князь Скопин-Шуйский” Олімпіади Шишкіної. Вона відвідала “Олександрію” 1845 р. через кілька років по смерті гетьманші. В її нарисі зафіксовано багато цікавих моментів з історії будівництва парку та зокрема відтворено вигляд окремих його частин, якими вони були за життя самої засновниці, коли їх ще не торкнулися руки спадкоємців і не наклав свій відбиток невблаганний час.

“Олександрійський парк, – підкреслювала О. Шишкіна, – великий та різноманітний: графиня Олександра Василівна почала розводити його близько 1790р. й князь Потьомкін надіслав їй Дніпром, у який впадає річка Рось, що протікає парком, цілу барку молодих ялинок. Крім дуба та берези, тут всі дерева новонасажені. Три американські сосни, що носять ім’я лорда Веймута, який виписав їх з Америки і розвів в Англії, подаровані імператрицею Катериною. Вони протягом зими залишаються зеленими, схожі на ялину, тільки з більш м’якими голками. Липа американська нагадує нашу, але цвіте пізніше, а квіти більші й запашніші. Прекрасний запах у дрібних жовтих квітів дикої маслини... Багато тополь, височенних та товстезних. Загалом усе тут росте прекрасно: дивовижна природа.

Між ставками і водоспадами – прекрасні ландшафти, й повсюдно можна відпочивати на чавунних диванах імператриці Катерини, до яких Олександр І додав дюжину крісел. Вони розставлені біля його погруддя. Бронзові статуї – Аполлон, Діана та боєць – куплені в Парижі, а замовлені свого часу Наполеоном на честь гаданого замирення з Англією. Мир цей не відбувся, і художник змушений був недорого продати три готові статуї...”

У супроводі баронеси Франк, яка проживала в Олександрії й всюди супроводжувала при житті Браницьку, О. Шишкіна, мандруючи парком, потрапила в один з його куточків, який називався “Садом дружби”. На металевій ажурній решітці його можна було тоді прочитати напис французькою мовою: “Перш, ніж увійдеш, порадься зі своїм серцем, чи вмієш ти цінувати дружбу”. Незабаром очам письменниці тут відкрилося “напівкругле, відкрите спереду приміщення, а у ньому величезний мармуровий бюст князя Потьомкіна... Над ним ліпна стеля прекрасної роботи”. Із “Саду дружби” баронеса повела мандрівницю до бесідки, збудованої покійною графінею для онуків. Ця частина парку називалася Варною з нагоди взяття в 1828 р. однойменної фортеці російськими військами. Вміщені на передній стіні та на сходинах білі кам’яні плита з турецькими написами були надіслані графом Воронцовим з Варни.

Разом з баронесою Шишкіну супроводжував садівник Енс, який із захопленням розповідав про кожне дерево і рослину. Особливе враження на письменницю справила оранжерея, де ним було розведено одних кактусів вісімдесят сортів та чотирнадцять видів пальм. “Китайські троянди досягли у нього немислимої величини: один кущ закриває цілу стіну в декілька аршинів висотою й шириною. Так само вразила нас, – зазначала Шишкіна, – гілка каучукового дерева вісімнадцять аршинів довжиною. Не знаючи, куди дітися з іншими, Енс змушений був їх обрізати”. Окрім названих, тут росло ще безліч рідкісних порід дерев і екзотичних рослин, які купувалися власницею Олександрії за кордоном, у Польщі та Петербурзі.

Спадкоємці Браницької продовжували справу творення парку, але не завжди вдало. При онукові Олександрі Василівні – Владиславові Владиславовичу було створено його наймальовничішу частину – Палієву гору, яка прилягала до річки. В її композицію органічно ввійшли старовинні земляні укріплення, що, за спогадами старожилів, були побудовані у 1702 р. повсталими проти шляхти козаками під проводом Семена Палія. За розпорядженням Владислава, в західній частині парку виник звіринець, було пристосовано певну територію для полювання, збудовано у групі кінських каштанів мисливський павільйон, влаштовано фазанник. Наприкінці ХІХ ст. власники дбали про нього, більше опікуючись фруктовими садами, рибними ставками, городами, тобто такими видами господарства, які давали певний прибуток. Вони веліли загати-ти потік р. Рось, який відокремлював від парку, острів, створивши там рибо розвідник, і проклали через Велику поляну пряму дорогу. Цим було спотворено планування парку.

Окремі частини саду, їх назви символізували певні віхи життя Браницької. Вони присвячувалися людям, з якими графіню пов’язували сердечні почуття дружби, поваги й любові. Тому цілком природно, що серед цих знаків її життя на Алеї суму знаходилося скульптурне зображення, що символізувало саму статс-даму, яка заради виховання дітей покинула придворне життя та поселилася в провінції. Це була колона із зображенням пелікана, що годує чотирьох пташенят.

Усамітнівшись у Білій Церкві гетьманша не тільки управляла

господарством, вирощувала парк, а й виховувала своїх дітей. Вона мала двох синів – Владислава та Олександра, який помер зовсім юним, і трьох дочок – Катерину, Софію й Єлизавету. Пам'ятаючи про сирітство та гіркий досвід своєї молодості, Браницька виховувала дітей удома. Вони отримали хорошу освіту, були добросердечними та м'якими за своїм характером людьми. Старша дочка Катерина, названа на честь цариці, вийшла заміж за графа Станіслава Потоцького, Владислав одружився із сестрою Потоцького Розою Станіславівною, яку графиня не поважала і ніколи не приймала в себе. Середня дочка Софія стала дружиною Артура Потоцького. Шлюбами своїх дітей з Потоцькими Олександра Василівна залишалася невдоволеною все життя, хоча онуків любила й опікувалася ними. Наймолодшу дочку Єлизавету, яка відзначалася грацією, тонким розумом та добрим серцем, гетьманша тримала біля себе до 22 років, аж поки не видала заміж за графа Михайла Воронцова. Цим шлюбом Браницька дуже пишалася і вважала його найбільш вдалим, тим більше, що новий зять посів незабаром посаду новоросійського генерал-губернатора.

Це був той Воронцов, який заслужив від генія російської літератури О.Пушкіна злу і несправедливу епіграму: “Полумилорд, полукупец, полумудрец, полуневежда, полуподлец, но есть надежда, что будет полным наконец”. Натомість Єлизавету Ксаверіївну та поета об'єднувала велика і сердечна дружба. Йй він присвятив немало прекрасних віршів, у яких бриніли глибокі й ніжні почуття до свого ангела-охоронця. Саме так Пушкін величав Єлизавету Воронцову.

Усіх своїх дочок Олександра Василівна, видаючи заміж, щедро наділила багатими посагами. Особливо значну допомогу отримали Воронцови. Врешті, на гроші гетьманші були облаштовані всі їх палаци в Петербурзі, Одесі та Алушці.

Спадкоємцем же численних маєтків став син Владислав – хрещеник Катерини II. За спадковим правом, йому належало у Київській і Волинській губерніях майже 80 тис. ревільких душ. До цього ще слід додати 1,6 тис останніх як посаг за дружиною в Подільській губернії. Загалом у Владислава Браницького на 1839 р. налічувало 90 тис. ревільких душ у Київській, Волинській, Гродненській та Смоленській губерніях. За дворянською традицією того часу він став військовим, брав участь у російсько-турецькій війні 1807 р. й у війні 1812 р. з Наполеоном. У 1814 р. Владислав Ксаверійович отримав звання генерал-лейтенанта і всю кампанію перебував при цареві. При Миколі I він став єгермейстером царського двору, а з 1831 р. – сенатором та кавалером ордену Анни I ступеня. В 1838р. отримав звання дійсного таємного радника й особистого радника царя. Отже, все життя єдиного сина і спадкоємця Браницьких було віддано служінню військовій справі й самодержцям Російської імперії, а тому на господарство в нього не вистачало ні часу, ні бажання. У шлюбі з Розою Потоцькою Владислав мав 4-х синів та 3-х дочок. Після смерті Владислава, що настала в 1842 р., вони успадкували: дружина Роза Станіславівна 13 787 ревільких душ кріпаків, брати – 75 820 рев. душ та 6893 рев. душі відійшло одній з дочок Катерині Потоцькій.

Найстарший син Владислава Ксаверій (1817?-1879 рр.), як і батько, був офіцером. Якийсь час у складі діючої російської армії брав участь у Кавказькій війні (1817–1864 рр.). На противагу батькові, він швидко усвідомив свою належність до польської нації, пішов по шляху повного розриву з царською Росією та повів боротьбу проти самодержавства. Ще у 1839 р. в чині поручика лейб-гвардії гусарського полку Ксаверій у двадцятидворічному віці став членом гуртка “шістнадцяти” в Петербурзі. До нього входили М. Лермонтов, брати Б. та С. Голіцини А. Шувалови, О. Монго-Столипін, О. Долгорукий та ін. Гуртківців об’єднувала глибока ненависть до деспотичної влади царизму.

Після смерті батька перед Ксаверієм відкривалася можливість зробити блискучу кар’єру при царському дворі, якби на заваді не стали його політичні переконання. За рекомендацією колишнього намісника і командувача російськими військами на Кавказі Паскевича, Микола II роздумував над тим, чи призначити Ксаверія Браницького як хорошого офіцера своїм ад’ютантом. Вічно недовірливого до своїх підданих царя зупиняло те, що останній “є паростком молоді Франції (читай революційної – Л.Т.) на старій Польщі. Я міг би його притиснути, якби в нього, – зізнавався самодержець, – був би хоч маленький грішок, я здійснив би розправу швидко, я відправив би його у віддалені краї, куди й ворон не долітає”.

Ненависть до царизму і його уособлення – Миколи I – привели Ксаверія до революційної Європи. Під час чергової воєнної кампанії на Кубані, він захворів лихоманкою. Під приводом лікування Браницький виїхав за кордон, згодом повернувся до Росії та подав у відставку. В 1844 р. Ксаверій емігрував до Італії, де весь час підтримував значними коштами польську політеміграцію, субсидував їх газету “Трибуну люду”, видавцем якої був А. Міцкевич, допомагав у справі організації легіонів у Сардинії й Угорщині під час революції 1848-49 рр. Тісні контакти з польською еміграцією, яка консолідувалася в Парижі та виношувала плани звільнення своєї країни від панування російського самодержавства, змусили Браницького переїхати до Франції. З 1854 р. він став громадянином останньої й усі свої кошти, які мав, витрачав на боротьбу з російським самодержавством. Під час Кримської війни ним було сформовано у Константинополі особливий польський легіон, що боровся на боці французів. Поразка царизму в кримській війні вселила у поляків нові надії на політичне визволення.

1863 рік був віховим в історії польського визвольного руху. Повстання, що вибухнуло у Варшаві та яке готували емігрантські кола, поширилося на Правобережну Україну, Литву та Білорусію. Повстанці вимагали поновлення Польської держави в межах 1772 р., тобто до поділів її між трьома імперіями. Ксаверій Браницький тоді входив до складу Паризького загального комітету сприяння революції. На олтар боротьби з царизмом він жертвував великі кошти, зокрема 400 тис. франків на морську експедицію. Поляки-емігранти найняли на ці гроші судно, закупили зброю, амуніцію та інші припаси й відправили все це разом з 200 легіонерами. Експедиція мала на меті допомогти повстанцям зброєю і підняти їх моральний і бойовий дух. У цьому заході взяли участь Бакунін –

один з теоретиків народницького руху, який весь час підтримував тісні контакти з польськими революціонерами, й Владислав Міцкевич – син уславленого поета Адама Міцкевича, тоді співробітника паризької газети “L’opinion nationale”.

Після поразки польського національно-визвольного повстання 1863р. Ксаверій продовжував політичну діяльність і займався науковими дослідженнями. В останні роки життя він написав ряд праць, одна з яких “Слов’янські народності” вийшла у світ 1879 р. в Парижі. У ній автор відкрито задекларував своє несприйняття царського режиму, ідей панславистів та обґрунтував принципи єдності слов’янських народів. З глибокою повагою висловився Ксаверій про й українську мову: “Щодо малоросійської мови; ця мова середня між польською та російською, народжена в стародавньому Києві, вона, мабуть, була поширена при дворі Володимира. Козаки її перейняли, і до наших часів поет дійсного таланту Шевченко підніс її до рангу найлітературніших... Передбачається, що за нею – велике майбутнє”.

Переломними для світогляду Ксаверія Браницького стали події 1871 р., що розгорнулися у Франції. Приголомшений кривавим ходом Паризької Комуни, він розчарувався в революції, разом з тим пророчо передбачив її можливість (але ще у гіршому варіанті) в Російській імперії. Ось як про це писав Ксаверій у своїй останній праці “Слов’янські народності”: “... Це б призвело до революційного хаосу, отже, як наслідок, жажлива реакція в самодержавному розумінні, з бруду суспільства вийшов би один Іван Грозний або багато, й ці диктатори без совісті вогнем та мечем встановлювали б свою державу. Тоді вдячні маси раболіпствували б перед деспотом, висунутим революцією, і культ царизму спалахнув би знову з іншими самодержцями, жорстокішими, ніж будь-коли”. Життєвий шлях Ксаверія Владиславовича Браницького скінчився 22 листопада 1879 р. в Парижі. За участь у революційному русі царський уряд жорстоко відомстив йому. Ще за життя останнього було позбавлено російського громадянства й спадку, який обчислювався у 15 млн. руб. Микола I, при якому відбувалося його переслідування, додав від себе за звичкою ще каторжні роботи в Сибіру, лишив його дворянського звання й офіцерського чину.

Так само, як і Ксаверій, приналежність до польської нації засвідчив інший онук Браницької – Костянтин Владиславович. Він перебував переважно за кордоном, був мандрівником, зоологом, біологом, зібрав велику колекцію рослинного та тваринного світу, на основі якої відкрив у Варшаві природничий музей, що став пізніше національним музеєм Польщі.

Господарську справу графині продовжували двоє онуків: Олександр – володар ставищанського маєтку, спеціалізувався на розведенні племінної худоби, за що не раз отримував нагороди на сільськогосподарських виставках, і Владислав (1823?-1884 рр.) – улюблений онук та надія гетьманші. Саме він серед чотирьох братів виявив себе найвдалішим господарем й активним громадським діячем. Як найбільш хазяйновитий, він поволі забрав під себе великий відсоток сіл, які знаходилися в

спільному володінні братів, докуповував нові маєтки (на Звенигородщині – села Товсте, Моринці, Майданівку, Верещаки, на Черкащині – с. Софіївку) та ін.

Внаслідок такої активності Владиславові Владиславовичу вдалося суттєво збільшити вільшанський, сформувати кумейсько-софіївський маєтки, придбати ряд сіл. Таким чином, протягом століття, з часу як Браницькі з'явилися на Правобережжі, лише Олександра Василівна – та її онук доклали чимало зусиль, щоб збільшити і впорядкувати спадкові й придбані землі. Владиславові випало господарювати з кінця 40-х до середини 80-х рр. XIX ст., у добу, що характеризувалася боротьбою старих економічних форм з новими. Він був активним учасником реформи 1861р. Працюючи в Київському дворянському комітеті та у Комісії по облаштуванню селянського побуту, він обстоював принципи, на яких слід було б провадити аграрну реформу, запропоновані Шостаковським. Вони зводилися до того, що селянам надати якомога менше землі й за найвищу ціну.

Незважаючи на те що за реформою 1861р. від Браницьких відійшло селянам 274 тис. десятин землі, вони продовжували залишатися одними з найбагатших поміщиків імперії. В маєтках останніх налічувалося ще більше 210 тис. десятин. За відібрану ж у них для селян землю Браницькі отримали одразу майже 40 тис. готівкою і надалі щороку мали близько 350 тис. прибутку. Ці кошти вони могли б використати для перебудови господарства, на новій економічній основі.

Проте останнім не відразу вдалося скористатися всіма фінансовими та організаційними можливостями, які з'явилися у новий час. Протягом незначного відрізка часу чимало їх сіл (понад 80) було продано в удільне відомство. Цим остаточно було зруйновано суцільність колишньої великої імперії гетьманші й її нащадків. У болісний період економічної ломки господарство Браницьких, хоч і з великими втратами, все ж змогло вийти з кризової ситуації. У нових економічних умовах поряд з веденням товарного сільськогосподарського виробництва вони розгорнули активну підприємницьку діяльність.

Перші невеличкі промислові підприємства з'явилися в їх маєтках ще у дореформену добу. Зокрема на 1840 р. у власності Браницьких перебувало 10 гуралень, 9 ливарень, 7 цегелень, 1 грабарня та серветкова фабрика у містечку Ставищах, які за своїм виробництвом були незначними і задовольняли, за винятком гуралень, переважно потреби великого поміщицького господарства. Лише наприкінці 40-х рр. Браницькі взяли більш інтенсивно за будівництво промислових підприємств, перш за все цукроварень. За 13 років до реформи 1861 р. в їх маєтках знаходилося в дії 8 цукроварень та одна у Києві. Серед підприємств Браницьких виділявся також і завод по виробництву сільськогосподарських машин та знарядь – одне з перших підприємств на Київщині, що було збудоване у 1850 р. Він знаходився довгий час в оренді у купця Менцеля, забезпечуючи спочатку потреби панських маєтків у техніці. З роками його потужності зростали. На початку XX ст. білоцерківський завод зайняв одне з помітних місць у відповідній галузі. Вартість щорічного виробництва на 1909 р. сягала 250 тис. руб.

Дещо інакше складалася справа з цукроварнями. Браницьким, очевидно, внаслідок нестачі коштів або з інших причин не вдалося зберегти всі цукроварні. Так, на початку ХХ ст. Марія Євстафіївна із роду Сапег, яка після смерті свого чоловіка Владислава Владиславовича отримала доступ до управління господарством, володіла чотирма цукровими заводами (Кожанський, Шамраївський, Вільшанський, Саливонківський), двома – Владислав Олександрович – син Олександра Владиславовича (Озерянський, Синявський) і одним – їх родичка Юлія Альфредівна Браницька (Сосновський, або Шостаківський). Щорічна загальна сума виробництва цукрових заводів нащадків гетьманші становила 5,5 млн. руб. До цього слід ще додати три винокурні з щорічним випуском продукції, що оцінювалася більш – як у 271 тис. руб., та млини з прибутком у 503 200 рублів. Крім того, Браницькі утримували в своїх руках, як і раніше, великі земельні багатства. Так, за двома гілками роду Браницьких землі розподілялися наступним чином: Владислав Олександрович мав у своєму підпорядкуванні понад 75 тис. дес. землі, а Марія Євстафіївна – майже 98 тис. Вони входили в групу найзаможніших людей Російської імперії, економічну основу яких становило землеволодіння, отримане у спадок.

Молодше покоління Браницьких, засвоюючи досвід своїх попередників примножувати багатства, долучалося своїми капіталами й до нових прибуткових галузей виробництва, не традиційних для дворян-аграріїв. Зокрема Ксаверій Костянтинович разом з гірничими інженерами Августом Бурозом та Рене-Раулем Дювалем заснували “Катеринославське гірничопромислове товариство” з метою розробки покладів кам’яного вугілля на землях селян с. Зелене Поле в Таганрозькому окрузі Облaсті Війська Донського, баланс якого на 1896 р. становив 763,4 тис. руб. Діяльність товариства розширювалася, річне виробництво наприкінці ХІХ ст. сягало 18 млн. пудів вугілля на рік, зростали і прибутки. На початку ХХ ст. його капітал оцінювався більше як у 6 млн. руб., а прибуток становив 492 тис. руб.

Варто підкреслити, що родина Браницьких, дбаючи про зміцнення свого економічного становища, не залишалася осторонь добродійних справ, які набрали особливого поширення у ХІХ ст. Цю добру традицію започаткувала ще Олександра Василівна.

Ця незвичайна жінка, виявляючи крайню скупість в одних ситуаціях, була дуже щедрою в інших. Граф Самойлов, її запеклий супротивник у справі спадкоємства, зізнавався у своїх спогадах, які тоді ще не призначалися для друку, що Браницька частину спадщини Потьомкіна витратила на добродійні справи – на які саме, не називав. Проте, без сумніву, вони були, тому що за більш пізній час залишилися випадкові офіційні свідчення про пожертву графині на утримання пансіонерок в училищі ордена св. Катерини 400 тис. руб. Великі пожертвування були зроблені нею й напередодні своєї смерті. Зокрема для забезпечення селян гетьманша заповіла 1 млн. руб. асигнаціями (300 тис. руб. сріблом). Це стало джерелом для заснування у 1875р. в м. Біла Церква “Сільського банку гр. Браницької”, який плідно працював аж до початку ХХ ст.,

---

надаючи кредити селянським господарствам.

Одночасно з пожертвою на заснування банку, як зазначено в духовниці Олександри Василівни, вона “доручає сину Владиславу Ксаверійовичу влаштувати поблизу м. Білої Церкви богоугодний притулок на 40 ліжок під назвою “Ксаверійовської лікарні” (у пам’ять про чоловіка), власне на що заповідає 250 тис. руб. сріблом”. Ще раніше на честь Г.О. Потьомкіна графиня заснувала в Білій Церкві “Григоріанську лікарню” для селян. Усе це було свідченням того, що гетьманша як за життя, так і перед смертю цікавилася становищем своїх селян, намагаючись покращити його засобами, доступними її розумінню. Врешті, за свідченням тих же очевидців, її селяни не здавалися нещаснішими від селян сусідніх власників.

Браницька, хоча й зізнавалася, що не прагне будувати, все ж таки не лише садила парки, а і будувала. У Білій Церкві нею споруджено православні Магдалинівську церкву та Преображенський собор, де в 1838 р. у вівтарі Олександра Невського її й було поховано. На чорній мармуровій надгробній плиті з хрестом зображено Пресвяту Богородицю і зроблено напис з бронзовим гербом. Крім православних церков, Браницькі будували також костьоли. У 1812 р. на її кошти на місті зруйнованого польського замку зведено прекрасний костюол Івана Хрестителя, та православні храми. Римо-Католицькі костьоли виникли завдяки останнім у селах Шамраївці, Рокитному, Чорногородці, Мотовилівці, Погреби, Велико-Половецькому тощо. До цього слід додати ще споруджені нащадками Олександри Василівни будинки дворянського зібрання в доричному стилі, жіночої й чоловічої гімназій, на підтримання яких щорічно засновниками виділялося 2 тис. руб. сріблом.

Господарська і щедра громадська діяльність родини Браницьких припинилася під час революційних подій 1917 р. Їх майже 150-річне панування на Правобережній Україні, можливо, назавжди стерлося б з історичної пам’яті, як забулася присутність багатьох інших не менш хазяйновитих поміщиків, якби не передбачлива гетьманша, котра зуміла назавжди увічнити своє ім’я прекрасним парком та величними культурними спорудами, які й донині є цінними культурними надбаннями України і світу.

